

Terug naar de bronnen van het landschap

Onlangs nam Hindrik Lanjouw afscheid als beheerder van het Stroomdallandschap Drentse A. Tijdens een kort programma ging een aantal sprekers in op aspecten van natuur- en landschapsbeheer. Vooral het betoog van de historisch-geograaf Hans Elerie trok daarbij de aandacht. In zijn betoog brak hij een lans voor een brede invoering van de historische ecologie. Deze nieuwe onderzoeksrichting binnen de historische geografie vormt een uitdaging voor modern natuurbeheer. Voor de redactie belangwekkend genoeg om een bewerkte versie van deze lezing op te nemen

Hans Elerie

Het Drentse landschap in al z'n verschijningsvormen en verscheidenheid is de uitdrukking van een boeiende rurale cultuur die voortdurend in beweging was en zal blijven. Tegen deze achtergrond is het Stroomdallandschap Drentse A een boerenland-schap bij uitstek. Vanuit een eng landbouwkundige optiek was het verwaarloosde beekdallandschap in de jaren '60 toe aan een cultuurtechnische 'face lift'. Gelukkig werd kort daarop besloten het beekdallandschap met aangrenzende natuurterreinen los te koppelen van het omringende landbouwgebied door het een bestemming te geven als toekomstig reservaatgebied. Sindsdien werd het onder de hoede van Staatsbosbeheer geleidelijk uitgebouwd tot een samenhangend natuurreservaat met interessante ecologische kwaliteiten van een nog betrekkelijk ongestoord systeem van laaglandbeken.

Botanische waarden

Naast deze kwaliteiten heeft het reservaat een belangrijke cultuurhistorische waarde vooral in relatie met het omringende esdor-

penlandschap. De mal van het oorspronkelijke boerenland-schap bepaalt in feite nog steeds de ruimtelijke structuur van de beschermde beekdalen. Bovendien zijn de aanliggende natuurterreinen, met uitzondering van de later aangelegde staatsbossen, te beschouwen als restprodukten van historische gebruikslandschappen.

Als regionaal landschapsreservaat heeft het Stroomdallandschap Drentse A twee sterke punten, een ongekeerde ecologische diversiteit en een rijke cultuurhistorie. De eerste kwaliteit heeft biologen sinds jaar en dag aangezet tot onderzoek naar de botanische rijkdom en de vegetatieontwikkeling in dit beekdallandschap. Waarschijnlijk werd nergens in Nederland op dit terrein een systeem van laaglandbeken zo vakkundig uitgevlooid als dat van de Drentse A. Everts en de Vries maken in hun studie van Drentse beekdalen melding van 24 publikaties over vegetatiekundig onderzoek in het stroomgebied van de Drentse A. Zonder enige twijfel hebben al deze studies, naast het steeds populairder wordende eco-hydrologisch onder-

zoek, hun steentje bijgedragen aan de huidige praktijk van een wetenschappelijk gefundeerd natuurbeheer.

Dit kan helaas niet gezegd worden voor een vakgebied als de historische geografie dat verantwoordelijk moet worden geacht voor cultuurhistorisch onderzoek.

Geen zicht op cultuurhistorische waarden

De summiere inleiding over de geschiedenis van het cultuurlandschap en historische vormen van grondgebruik in en rond de Drentse beekdalen in het eerder genoemde standaardwerk is wellicht illustratief voor het niveau van cultuurhistorisch onderzoek. De auteurs valt overigens niets te verwijten. Bij gebrek aan beter zijn zij gedwongen een beroep te doen op algemene en verouderde literatuur die de lezer bovendien op een verkeerd been zetten, waardoor een onjuist beeld ontstaat van historische exploitatievormen in Drentse beekdalsystemen. De beperkte bijdrage van de historische geografie aan de huidige praktijk van het natuur- en landschapsbeheer is naar mijn

mening te wijten aan de eenzijdige methodische opzet van het onderzoek. Men legt zich vooral toe op morfogenetische aspecten van het cultuurlandschap, waarbij de ontwikkeling van het nederzettingsspatroon, de verdeling en het grondgebruik centraal staan. Bodem, hydrologie en reliëf vormen in deze studies min of meer onafhankelijke grootheden. De empirische basis bij deze klassieke benadering wordt gevormd door 19e eeuwse topografische kaarten, veldnamen en literatuur. De diepgang van dergelijke landschapstudies is daardoor afhankelijk van de beschikbare regionale literatuur en de uitkomsten ervan komen vaak niet verder dan vrij algemene kaartinterpretaties, aangevuld met een opsomming van bijzondere cultuurlandschappelijke vormen en elementen. Op het provinciale streekplanniveau en bij landinrichtingsprojecten zijn dergelijke studies vaak wel bruikbaar, maar in de plannen van beheersorganisaties beperkt de waarde zich veelal tot het inleidende hoofdstuk. Bovendien is een beetje natuurbeheerder na enige jaren praktijkervaring zelf wel in staat om 19e eeuwse topografische kaarten te interpreteren en te vertalen naar zijn beheersdoelstellingen. Aan de andere kant is in de afgelopen jaren duidelijk geworden dat het moderne natuurbeheer al lang niet meer is gefixeerd op het 19e eeuwse gebruikslandschap. Men heeft daarom behoefte aan een veel breder spectrum van historische streefbeelden. De uitbouw van een ecologische hoofdstructuur vereist van de moderne natuurbeheerder een systeem-ecologische denkwijze en een instelling die open staat voor experimenten met nieuwe beheersvormen. Het traditionele landschapsonderzoek kan aan deze vraag niet voldoen. Landschappen van vóór 1900 lijken voor onze huidige begrippen een grote mate van natuurlijkheid te hebben gehad. Toch is dit slechts schijn, want ook in voorgaande eeuwen was de invloed van de boer op zijn directe omgeving ingrijpend. Een essentieel verschil met onze huidige landschappen was echter de veel grotere speelruimte voor natuurlijke processen. In historische land-

schappen waren cultuur en natuur in een voortdurende strijd verwickeld. De eerste was niet zoals nu alles overheersend, maar eerder voorwaarde scheppend.

Historische ecologie

Historische ecologie, een nieuwe richting van de historische geografie, houdt zich bij uitstek bezig met deze wisselwerking. Daarbij moet de vraag worden beantwoord op welke manier en in welke mate een agrarische bestaanswijze zich in het verleden aan het natuurlijke milieu heeft aangepast en omgekeerd hoe deze op zijn beurt het lokale ecosysteem heeft beïnvloed. De Stichting Het Drentse Landschap heeft mij in het afgelopen jaar in de gelegenheid gesteld om volgens deze nieuwe benadering onderzoek te doen in het Reestdal. De nadruk in dat onderzoek ligt dus niet op de morfogenetische aspecten van het cultuurlandschap, maar op het ecologische proces achter deze veranderingen. Vóór de introductie van de kunstmest vormden de Drentse beekdalen de spil van het gemengde bedrijf. Het belang van deze spilfunctie heeft de boeren reeds in de middeleeuwen aangezet tot beïnvloeding van het produktiemilieu. Deze ingrepen bestonden uit ontbossing en rooijing van struwelen, beweiding, hooiwinning, het kunstmatig veroorzaken van overstromingen door eenvoudige stuwen om de slibafzetting te bevorderen, het graven van waterlossingen voor ontwatering, de aanleg van houtwallen enzovoort. Soms hadden deze ingrepen directe gevolgen voor het hydrologische systeem, zoals de ontwatering van brongebieden door ruimsloten of het graven van veldwaterlossingen op de heidevelden. Uiteraard hebben ook de eeuwenlange agrarische exploitatie en het grondgebruik vanuit de omliggende nederzetting hun uitwerking gehad op de bodemvorming van de beekdalgronden.

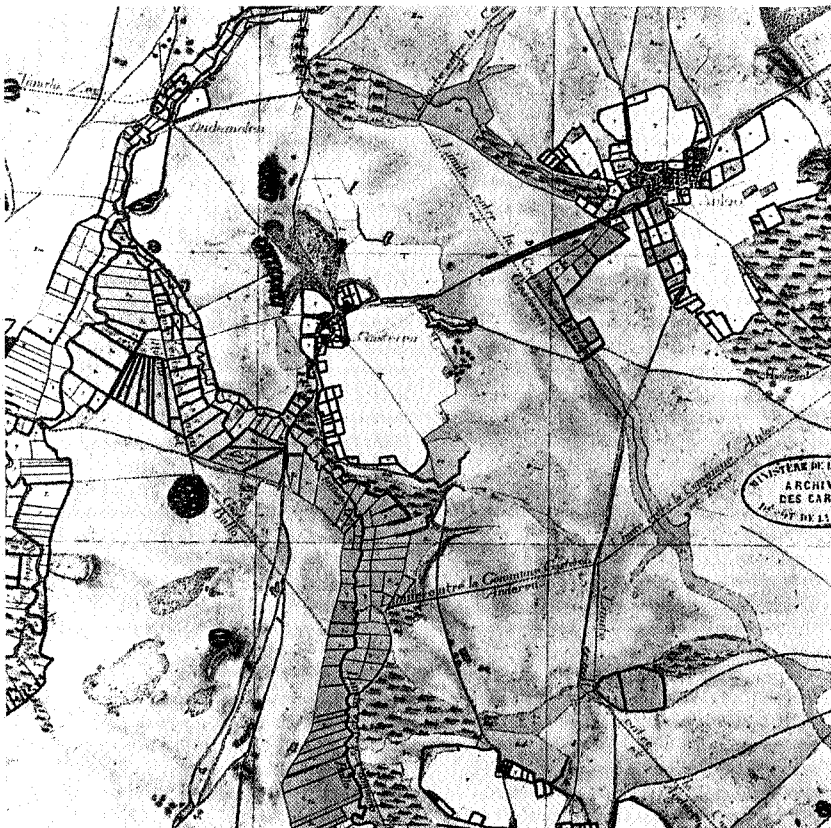
Een schat aan bronnen

De vraag is natuurlijk hoe we greep krijgen op de aangestipte problematiek die zich in een ver verleden voordeed. In onze Rijksarchieven bevindt zich een enorme verschei-

denheid van bronnen: een schat aan informatie. Uit het Reestonderzoek is naar voren gekomen dat een geïntegreerd gebruik van dergelijke archieven in een regionale context een vruchtbare methode is voor een toegepaste vorm van historisch ecologisch onderzoek en talrijke nieuwe gezichtspunten kan opleveren. De aard van het bronnenmateriaal is te divers voor een volledige opsomming. Het basismateriaal bestaat uit de veelzijdige **grondschattingen** uit de 17e en 18e eeuw, aangevuld met de **kohieren van vaste goederen** en het 19e eeuwse **kadaster**. De **imposten op veestapels** zijn vooral van belang voor de trends op kersplanniveau, terwijl de **Schulte- en Notariële archieven** veel gegevens kunnen opleveren op bedrijfsniveau. Daarnaast moeten we denken aan de vele conflicten over markengrenzen en grondgebruik, vervat in **goor-spraken en sententies**, die soms interessante terreinbeschrijvingen en beeldschone manuscriptkaarten kunnen blootgeven. Tenslotte kunnen de zeer diverse **familiearchieven** bijdragen in het versterken van de 'couleur locale'. Een nadeel van het geïntegreerde bronnengebruik is het arbeidsintensieve karakter. Dat geldt niet alleen voor de verwerking, maar ook voor het werk dat gaat zitten in het aanbrengen van structuren en samenhangen, die nodig zijn voor de opbouw van een consistent verhaal.

Interdisciplinair onderzoek

Een tweede uitgangspunt bij het onderzoek vormt de interdisciplinaire aanpak. In de eerste plaats zullen de resultaten van het historische onderzoek gekoppeld moeten worden aan reeds uitgevoerde thematische karteringen en inventarisaties. Wanneer het budget toereikend is, kan ook aanvullend bodemkundig en palynologisch veldonderzoek worden uitgevoerd. Bij recent onderzoek in het natuurterrein De Strubben/Kniphorstbos werden met deze geïntegreerde aanpak zeer verrassende resultaten bereikt. Op deze wijze is het mogelijk om verbanden te leggen tussen bepaalde vormen van historisch grondgebruik, bodemvorming en vegetatietypen.

Op deze Franse topografische kaart uit 1811 zijn alleen een deel van de groenlanden ten zuiden van Anloo van het veld afgescheiden. Het beekdal ten westen van het dorp, evenals de verderop gelegen Burgvallen zijn nog bebost. Opvallend zijn ook de beekdal-bossingen rond Anderen

Vanzelfsprekend kunnen de resultaten van het historisch ecologische Reestdalonderzoek niet zonder voorbehoud worden vertaald naar het stroomgebied van de Drentse A. Uit het nog lopende onderzoek kan reeds de conclusie worden getrokken dat er binnen een beekdalsysteem opmerkelijke verschillen bestaan tussen het bovenloopse en benedenloopse deel. Verschillen in ecologische en geografische setting die zich laten vertalen in een andere opzet van de bedrijfsstijl. Maar afgezien van deze regionale differentiatie zien we vanaf de late middeleeuwen een duidelijke ontwikkeling van een extensieve naar een intensieve bedrijfsstijl. In de 17e eeuw werd het beekdalsysteem geëxploiteerd vanuit een gemengd bedrijfstype dat gedomineerd werd door een extensieve weide-economie. Deze pastorale bedrijfsstijl zou ik willen aanduiden met het Franse begrip 'estivage', dat zich kenmerkt door een continue zomerbeweiding van slachtvee in de soms zeer afgelegen weidegebieden, en een dagelijkse beweiding vanuit de stal in de winter. Het extensieve karakter laat zich verder kenmerken door een gebrekkig functionerend potstalsysteem en een beperkte hooiwinning.

De Drentse estivage

Landschappelijk laat de 'estivage' zich vertalen in een nog beperkt ontgonnen beekdallandschap, waarin het cultuurland zich beperkte tot smalle clusters van beekbegeleidende hooilanden die werden omringd door zogenaamd 'wilt lant'. Deze niet gecultiveerde broeklanden gingen geleidelijk over in de heidevelden of venen. In deze landschappelijke overgangssituatie was de natuurlijke overgang dus nog duidelijk manifest. Pas in de 18e eeuw ging men over op een intensievere bedrijfsstijl waarbij het 'wilt lant' werd ontwaterd en afgescheiden van het veld. Deze ontwikkeling werd in gang gezet door een accentverlegging naar de intensievere melkveehouderij en een verdere uitbouw van de schapenhouderij. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat de pastorale economie van de 'estivage' ook in het Drent-

se A gebied wijd verspreid was. Nog in de eerste helft van de 18e eeuw kende het stroomgebied grote oppervlakten ongecultiveerd broekland. Bij toeval ondeckte ik onlangs in enkele archieven over de wolvejacht een interessante opsomming van dergelijke ruig begroeide terreinen, die door kerspelliëden in opdracht van het Landschapsbestuur moesten worden 'doorgejaagd' om de gevreesde wolven uit hun dekking te verdrijven. Naast de nog aanwezige holten en strubben volgt een uitvoerige opsomming van ruig begroeide broeklanden in het stroomgebied van de Drentse A. Van noord naar zuid onderscheidde men de **Borkval, het Tarelsche Hees dat aansloot op het Gastersche Elzebroek of Heest, de Loonder Tiensten en Elzebroeken tussen Loon en Peelo, de Andersche en Rolder hooilanden, het Geelbroek en de Grollermaden.**

Ook geheel andere bronnen wijzen in de richting van extensieve exploitatievormen in andere delen van het Drentse A-systeem. We hoeven hiervoor niet ver van huis want de bedrijfsstijl in de marke van Anloo vertoonde in de 18e eeuw nog duidelijke trekken van een extensieve weide-economie. Grote delen van het beekdal vormde in deze marke tot in de 19e eeuw nog een geheel met de omringende heide. Een aanzienlijk deel van het aan het dorp grenzende beekdal bestond zelfs uit eikenbos dat in de 17e eeuw nog een geheel vormde met het later verdwenen holt- en strubbencomplex om de Noordes. De rundveehouderij was in Anloo marginaal gebleven vanwege het zeer smalle beekdal en het ontbreken van z.g. stroomlanden. Eerdere besluiten om de schaarse groenlanden van het veld te scheiden waren op een mislukking uitgelopen. Nog in 1810 klaagden de markegenoten dat de **'lage strengen, veentjes en groene plakjes'** bij lange na niet voldoende waren om de runderen dagelijks te voeden en dat men ze daarom in de heide moest drijven om **'..hare lege buiken te vulen.'** Ook moest men elders hooi aankopen om het vee tijdens de winterstalling te voederen. Pas bij de markescheiding in 1848

Dit vermaarde houtwallenlandschap langs het Anloërdiepje is jonger dan het veenkoloniale ontginningslandschap van Annerveenschekanaal, foto Paul Paris

